

УДК 172.16(=411.16)(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.17>

БОРОТЬБА ІЗ «БЕЗРОДНИМИ КОСМОПОЛІТАМИ» НА СТОРІНКАХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ: ДОСВІД УРСР

Лаврут Ольга,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти
Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
ORCID ID: 0000-0002-6915-7474

У статті проаналізовані особливості однієї із ідеологічних кампаній, які здійснювалися в УРСР після Другої світової війни – «боротьби із безродними космополітами». Вона відбувалася на тлі суспільно-політичних процесів. Замість лібералізації життя влада вдавалася до реалізації звичних для себе механізмів: репресій, переслідувань, загрозовування за штучними звинуваченнями та руйнування доль. Поряд із цією кампанією влада переслідувала й «буржуазних націоналістів», генетиків, сфабрикувала «справу лікарів». Кожна мала свої особливості, проте і кожна була спрямована проти інтелектуалів та інакшості у суспільстві. Представники єврейської інтелігенції, творчої і наукової еліти, зазнали чималих утисків, переслідувань та за свою діяльність втратили життя.

Усі вони мали гарну освіту: домашню, шкільну, вищу, що сприяло формуванню їхнього широкого та глибокого світогляду. Деякі із них подорожували або жили закордоном. Влада вдавалася до спостереження та контролю за ними та їх близькими. Не дивлячись на географічну віддаленість від УРСР, вони продовжували власну діяльність, яка, з одного боку, потім стала їм у пригоді, з іншого – стала приводом до всіляких звинувачень. Представники єврейської культури, про яких йдеться на сторінках нашого дослідження, були членами «Єврейського антифашистського комітету». І це стало визначальним у подальшій їхній діяльності та долі. Вони були активними учасниками літературно-освітнього та наукового життя УРСР. Їхні твори друкували і вчили школярі. Проте роботи після розпочатої кампанії «боротьби із безродними космополітами» у підручниках змушені були видалити або замінити, керуючись партійними настановами. Це стосувалося творів Л. Квітка, С. Голованівського, Д. Гофштейна, Ю. Мартича, Л. Первомайського, С. Шаховського. Книги втратили свій колорит і долучення учнів до єврейської культури зійшло нанівець. Ніч 12 серпня 1952 р. назвали «Ніччю страчених поетів». Задля «виправдань» власних дій держава влаштовувала публічні обговорення творів. Це стосувалося змісту і періодичних видань, дописувачами і читачами яких були й педагоги. Видавнича справа була досить контрольована та на її розвиток зверталася особлива увага, що було пов'язано із формуванням світогляду не лише підростаючого покоління у школах, а і цілому населення.

Ключові слова: радянське суспільство, «безродний космополіт», космополітизм, євреї, шкільні підручники, твори.

Lavrut Olga. The fight against “stateless cosmopolitans” on the pages of school textbooks: the experience of the USSR

The article analyzes the features of one of the ideological campaigns that were carried out in the Ukrainian SSR after the Second World War – the “struggle against rootless cosmopolitans”. It took place against the background of social and political processes. Instead of liberalizing life, the government resorted to the implementation of its usual mechanisms: repression, persecution, imprisonment on artificial charges and destruction of destinies. Along with this campaign, the authorities persecuted “bourgeois nationalists”, geneticists, fabricated the “case of doctors”. Each had its own characteristics, but each was directed against intellectuals and otherness in society. Representatives of the Jewish intelligentsia: the creative and scientific elite, suffered considerable oppression, persecution and lost their lives for their activities.

All of them had a good education: home, school, university, which contributed to the formation of their broad and deep outlook. Some of them traveled or lived abroad. The authorities resorted to monitoring and controlling them and their relatives. Despite the geographical distance from the Ukrainian SSR, they continued their own activities, which, on the one hand, later became useful for them, on the other – became a reason for all kinds of accusations. Representatives of Jewish culture, which are discussed in the pages of our study, were members of the “Jewish Anti-Fascist Committee”. And this became decisive in their further activities and fate. They were active participants in the literary, educational and scientific life of the Ukrainian SSR. Their works were printed and taught by schoolchildren. However, after the launched campaign “struggle with rootless cosmopolitans” in textbooks, they had to be removed or replaced, guided by party instructions. This concerned the works of L. Kvitko, S. Golovanivskiy, D. Hofshstein, Y. Martych, L. Pervomaiskiy, and S. Shakhovskiy. The books lost their flavor and the involvement of students in Jewish culture came to naught. The night of August 12, 1952 was called “Night of the executed poets”. In order to “justify” its own actions, the state organized public discussions of the works. This applied to the content of periodicals, the contributors and reader of which were also teachers. The publishing business was quite controlled and special

attention was paid to its development, which was connected with the formation of the worldview not only of the younger generation in schools, but also of the entire population.

Key words: *soviet society, "rootless cosmopolitan", cosmopolitanism, Jews, school textbooks, works.*

Важливою складовою освітнього процесу є його підручникове забезпечення, яке презентує наукове підґрунтя тієї чи іншої дисципліни та практично його наповнює. На його сторінках мають бути різні точки зору щодо певних питань, котрі б формували критичне та цілісне, неупереджене сприйняття запропонованого. У другій половині 1940-х – початку 1950-х рр. такого підходу до вивчення навчального матеріалу у школах УРСР зовсім не існувало. Навпаки, починаючи ще з 1944 р. радянська влада продовжила вишукувати внутрішніх ворогів під різними гаслами. Одним із таких була «боротьба із безродними космополітами» – єврейською творчою та науковою елітою, якій, як вважали ідеологи, не було місця у державі і світі. Саме про таких особистостей, які докладали чималих зусиль для розвитку творчості та наукових знань, піде мова.

Теоретичне вивчення запропонованого матеріалу доречно у процесі вивчення історії культури, етнічної історії, спецкурсів. Практичне – у контексті вибудовування етнічної та зовнішньої політики, також – у процесі підручникотворення, коли автори мають відмовитися від дискримінації за будь-якою ознакою.

Оскільки наша проблема пов'язана із представниками єврейської творчої та наукової еліти, цілком зрозуміло, що вивчення має здійснюватися, зважаючи на етнічно-історичний аспект. В Україні створена і активно діє Українська асоціація юдаїки – громадська організація, яка разом із науковими інституціями покликана розвивати та координувати цю діяльність [1]. В. Кабузан і В. Наулко вивчили динаміку розселення євреїв від найдавніших часів, еміграцію за доби СРСР, що було пов'язано із політикою влади [2, с. 56–68]. Це питання цікавило й В. Даниленка у контексті політичного терору і тероризму в Україні [3, с. 111–117]. Н. Сірук охарактеризувала становище інтелігенції на тлі процесів «боротьби із буржуазними націоналістами», «безродними космополітами», «боротьби проти низькопоклонства перед Заходом», наголосивши на штучних звинуваченнях, від яких постраждали люди [4, с. 112–117].

О. Кунцевська вивчила питання еволюції традиційності побуту євреїв, мешканців Києва, джерелами до чого стало інтерв'ювання і складання на його основі «життєписів» трьох-чотирьох поколінь, що є особливо цінним при порівнянні способу життя городян різних періодів. Авторка дотримувалася таких показників: місце народження, освіта, професія, сімейно-побутові звичаї та релігійне життя [5, с. 319–333]. Н. Данилів схиляється до думки, що політика підтримки Ізраїлю ще більше провокувала зростання національної свідомості євреїв. А у 1949 р. в СРСР чинилися перешкоди до їх еміграції і пов'язує це із початком антиєврейських чисток. Але мова переважно йшла про пізніший період – 1970-ті рр. [6, с. 99–104].

О. Безаров акцентував, що справи проти «космополітів» були цілеспрямованими і охопили усі сфери життя. Він свою увагу приділив буковинським митцям, які мали відношення до «чернівецького літературного ренесансу», були соціально мобільними, намагалися зберегти власну ідентичність у складі різних імперій, у тому числі і в СРСР, серед яких спостерігалось піднесення у результаті створення держави Ізраїль [7, с. 38–47]. Н. Сірук та Л. Марківська охарактеризували діяльність Головного управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УРСР (Головліт), яке було створене у 1946 р. Він керувався «Переліком відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі», до чого відносилися трофейна, поточна і література, яка надходила як подарункова від іноземних громадських організацій. Під удар потрапила й букіністична література. Під пильною увагою залишалися книги бібліотек, які тотально перевірялися з другої половини 1940-х рр. Особливо зупинялися на літературі «націоналістичній»: з історії та культури; учасниках, а фактично жертвах, ідеологічних кампаній, які проходили в СРСР. Авторки акцентували на збереженні тоталітарного характеру радянського суспільства та переслідуваннях «внутрішніх ворогів», що було однією із його рис. Це негативно вплинуло на різні сфери життя соціуму, особливо культурної. Демографічні втрати також залишалися очевидними і безповоротними [8, с. 10–15].

Не дивлячись на багатоаспектність зазначеної проблематики і ґрунтовне вивчення її різними дослідниками, питання навчальної літератури в школах УРСР зазначеного періоду, де друкувалися твори представників єврейської спільноти, залишилися поза увагою науковців. Тому метою наших пошуків є з'ясування змістового наповнення і стану шкільних підручників, авторами яких були митці-євреї. Її реалізувати допоможуть такі завдання: вивчення історіографічної спадщини запропонованого питання, джерельної бази; характеристика змістового наповнення творів літераторів, їх долі; окреслення перспектив подальших наукових пошуків.

Джерелами до написання нашої розвідки стали матеріали Державного архіву Київської області, які дозволили вивчити перелік літературних творів, що піддавалися критиці, та вилучення із їх підручників, в цілому – ставлення влади до митців єврейського походження [9]. Матеріали Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР надали можливість вивчити діяльність відомих представників літератури – С. Голованівського [10] та С. Шаховського [11].

Зазначені процеси позначилися і на шкільному житті, зокрема на цензурі літературних творів представників єврейської культури та їх змістовому наповненню, а точніше – вилученні і забороні користуватися ними. Заступник Міністра освіти УРСР О. Русько доручив здійснити перевірку про виявлення «елементів космополітизму у друкованій літературі з боку Управління шкіл». Цю справу у березні 1949 р. не розпочинали, що пояснювалося декількома причинами: страхом через власну ініціативу, вичікуванням вказівок «зверху»; чергуванням справ (спочатку планували закінчити роботу зі складання білетів до іспитів, а потім взятися за «космополітів»). Останнє обурювало Міністерство, яке вважало, що були й інспектори, котрі мали долучитися до цього, та два інститути удосконалення вчителів. Згодом перевіряючі зробили висновок, що поглядами «космополітів» просякнута більшість підручників 1948–1949 років видання. Серед них був і підручник С. Чавдарова «Українська мова» для 2 класу, де виявили вірш Лева (справжнє ім'я Лейб) Квітка «Дороге ім'я» без прізвища автора, «інших авторів-космополітів у підручнику немає» [12, арк. 5].

Лев Квітка був радянським поетом єврейського походження. Деякий час жив закордоном, проте через свої соціалістичні погляди змушений повернутися в УСРР. Під час Другої світової війни входив до складу «Єврейського антифашистського комітету» і редакційної колегії газети ЄАК «Сйнікайт» («Єдність»), у другій половині 1940-х рр. – літературно-мистецького альманаху «Гэймланд» («Батьківщина»). У своїх творах він засуджував єврейські погроми 1917–1921 рр. та злочини нацистського режиму. Поряд із цим він увійшов у літературу як дитячий письменник. Його твори сповнені чуттєвості і мистецько наповнені, витоки чого брав у народному фольклорі. У 1949 р. був арештований і 1952 р. розстріляний як активний діяч зазначеного комітету, хоча сам був далекий від політики [13].

Не дивно, що автори підручника не зазначили авторство репресованого поета. Його однодумцем був Давид Гофштейн, який разом із поетом Перецем Маркішем увійшли у триаду провідних поетів «київської групи», творців поезії на ідиш, про що пам'ятали каральні органи. Важливим показником залишалося сприймання митців радянської влади та її перетворень. В основному ті, про яких ми говоримо, сприйняли це, з одного боку, як необхідність, з іншого – звернення біблійних уроків. Водночас душевні їх пошуки тривали. Д. Гофштейн вбачав у своєму народові джерело натхнення і виступив проти гоніння на іврит. Так само, як і Л. Квітка працював у Німеччині, Палестині, у 1926 р. повернувся назад у Київ. Серед причин можна назвати особисту, пов'язану із сім'єю і культурну, яку просували більшовики. Він заступився за Л. Квітка, коли того звинуватили у «дрібнобуржуазних поглядах». Літературна діяльність його була пов'язана із перекладами творів німецької, грузинської, української літератур, зокрема, творів Т. Шевченка ідишем зроблені впродовж 1920–1930-х рр., а книги проілюстровані малюнками «бойчукіста» Василя Седляра. За свою діяльність він також був арештований та розстріляний у 1952 р. [14].

У 1987 р. в Ізраїлі запроваджено Міжнародну літературну премію імені Д. Гофштейна в галузі літератури і мистецтва ідишем [15]. Це ж саме стосувалося й іншого автора підручника 1948 р. – С. Темченко, де також були вірші Л. Квітка «Дороге ім'я» та «Весняні води», але наступного року ці твори видалили. У підручнику С. Темченко «Українська мова» для 3 класу вміщені твори Леоніда Первомайського «Будь ленинцем» (пізніше, у другій половині 1960-х рр., його твір «Дикий мед» буде екранізований на кіностудії «Мосфільм») [16, арк. 6]. Писали й про новели Сави Голованівського «Подарунок від Леніна» [17].

С. Голованівський отримав традиційне єврейське виховання. Він володів латиною, німецькою, англійською та російською мовами, знав іврит. Писав балади, поеми, пісні про радянську владу, соціалістичне будівництво та романтику буднів із присмаком публіцистичної загостреності та реалізму [18, арк. 1]. Митець звернувся і до драматургії: у 1934 р. театр «Березіль» поставив його першу п'єсу – «Смерть леді Грей», режисерську групу якої очолив Гнат Ігнатович, проте фактично – Лесь Курбас, за що також зачепилися каральні органи. З перших днів Другої світової війни С. Голованівський пішов добровольцем на фронт військовим кореспондентом [19]. У перші повоєнні роки друкує твори на воєнну тематику, джерелом натхнення чого стала діяльність його як воєнного кореспондента. Окрім цього, він займався і поетичним перекладом, а його твори презентувалися на театральних сценах [20, арк. 2].

Не дивлячись на тематику творів, їх у 1949 р. зняли як надбання «космополітів». Автор підручника «Русский язык» для учнів 3 класу надрукував вірш Маргарити Алігер «Знаєте ли вы», у якому ідей космополітизму не було, але літераторку критикували за занепадницькі мотиви. Уроженка Одеси, хімік, але вибрала і отримала пізніше літературну освіту у Москві. Скоріше, Україну не вважала своєю

батьківщиною, оскільки подорожуючи Росією, Кавказом та іншими республіками, асоціювала природу із радянською приналежністю або ж складовою СРСР. Проте описувала евакуацію із Одеси, за що цензура не пропустила твір. Ставлення влади до неї було неоднозначне. З одного боку, вона отримала Сталінську премію за твір «Зоя», присвячену З. Космодем'янській, у сценічному варіанті – «Казка про правду», з іншого – багато подорожувала, описувала це у своїх творах. За мандрівниками пильно стежили. Водночас вона підтримала окупацію, тоді – «визволення» західноукраїнських та польських земель у роки Другої світової війни і їх «радянізацію». А збори московської організації Спілки письменників СРСР одноставно підтримали вторгнення, згодом «Правда» надрукувала вірш, що так і називався «17 вересня 1939» молодій М. Алігер, який містив такі строфи: «...С миром говорила Справедливість на великом русском языке...» [21]. Все ж, вона пам'ятала про Одесу, Київ та Крим, що знайшло відображення у її творчості. Поетеса зазнала критики за поему «Твоя перемога», зокрема її частину «Ми євреї», яка описувала долю євреїв, її не дозволили опублікувати, тому поширювалася у рукописному варіанті. В умовах тоталітарного суспільства митці не йшли на прямий конфлікт із владою, змушуючи змиритися, замовчати або їх позбавляли можливості писати і жити [22].

Не дивлячись на різних авторів, концепції підручників, звичайно, зберігалися, і використання одних і тих самих літературів ставало нормою, що пояснювалося диктатом щодо наповнення ідеологічним змістом підручників для дітей. Так, автор «Української мови» для 4 класу С. Канюка також опублікував твір Л. Первомайського та деяких поетів-євреїв, що наступного року було виправлено. Автор «Граматики української мови» у першій частині для 5-6 класу вмістив вірш Л. Первомайського «Квітень», але у ньому «космополітичних тенденцій не виявлено», а на деяких сторінках можна було прочитати окремі речення із творів С. Голованівського. У роботі – уривки з віршів Д. Гофштейна [23, арк. 6]. А. Загородський у «Граматиці української мови» у частині другій для 6-ти і 7-ми класників цілих творів космополітів не вмістив, проте були окремі речення з робіт Л. Первомайського, С. Голованівського, Ю. Мартича. Юхим Мартич – справжнє ім'я Мордух Фінкельштейн. Працював редактором та літератором у періодичних виданнях, зокрема був відповідальним редактором «Літературної газети». Автор нарисів, оповідань, і біографічних повістей про відомих діячів політичного, економічного та культурного життя, особливу увагу приділяв осмисленню творів Т. Шевченка у формуванні духовних орієнтирів митців та звичайних людей, апелював до його поезії у власних роздумах [24].

П. Плющ та О. Сарнацька у збірнику вправ із синтаксису та пунктуації також використали вірш Л. Первомайського «Партквиток». У підручниках з літератури видання 1948/1949 рр. у «Читанці» для 1 класу Горбунцової та Пригари були вірші Л. Квітка: «Дороге ім'я» і «Бабуся». Для другого класу цих же авторів – вірш Л. Квітка «Кавун». У «Літературній читанці» М. Миронова, який був педагогом, дослідником з початкового навчання, громадського і дитячого рухів, головним редактором державного педагогічного видавництва «Радянська школа», для 4 класу знову ж уміщений вірш Л. Первомайського «Партквиток». Цього ж літератора вірш «Розвідник» був і в «Хрестоматії з української літератури» для 5 класу, упорядника Я. Ряппо, але «...хібних думок у вірші немає. Вірш є в програмі». Твір «Партквиток» був і в «Хрестоматії з української літератури» для учнів 6 класу. У 7 класі школярі в «Хрестоматії з української літератури» знайомилися із романом Л. Первомайського «Молодість брата», про який писали, що він мав хибні місця, але той уривок, який поданий у книзі, не викликав заперечень. У «Хрестоматії з української літератури» для 10 класу С. Шаховського видання 1948 р. надрукований вірш Л. Первомайського «УРСР», який «... має ряд думок космополітичного характеру та ганьбив історію України». У підручнику «Українська література» для 10 класу того ж автора навпаки – позитивно характеризувалася названа праця. Тому необхідно було виправити ці помилки, про що писали: «Наявність цих творів у підручниках вимагає негайних вказівок учителям як позбутися їх в екзаменаційних роботах. Особливо небезпечно з цього погляду наявність численних уривків у підручниках з граматики для граматичного розбору» [25, арк. 7]. Власне, Семен Шаховський – також представник літератури єврейського походження, викладач вищих навчальних закладів УРСР, упорядник хрестоматії з історії української літератури, автор підручника з української радянської літератури для X класу. Він – упорядник кількатомної хрестоматії критичних матеріалів з української літератури, автор книг про Т. Шевченка, М. Коцюбинського, П. Тичину, В. Стефаніка [26, арк. 2].

Органи освіти розглядали питання, пов'язані із розвитком здібностей дітей, водночас засуджуючи прогресивних митців. Так, у документах зазначалося: «Раввінов у роботі «Виховання вокальних навичок в хорovому гуртку» пише, що вокальний педагог Комісаржевський пояснював велику кількість гарних говорів в Італії головне тому, що там співають з дитинства». Скоріше, саме українську мову за милозвучністю ставили на 2 місце у світі, що було неприпустимим для ідеологів радянського буття. До

того ж, саме українська пісня була і залишається основним кодом українців [27, арк. 41].

Усі митці, про яких йдеться, отримали гарну освіту, були працьовитими і активними, деякі самотужки вчилися грамоти, були студентами декількох вищих навчальних закладів, що підтверджує думку про високу питому вагу євреїв-студентів. Чеський дослідник Петр Ян Вінш писав, що створення літератури на ідиш в СРСР можна було порівняти хіба що з Варшавою або Нью-Йорком. Репресії фактично знищили все, що залишалось з цієї літератури у Східній Європі після Другої світової війни. Цвіт єврейського письменства загинув в одну ніч – 12 серпня 1952 р., названу пізніше «Ніччю страчених поетів» [28].

На їхні «помилки» вказували на закритих партійних зборах комуністів парторганізацій Управління шкіл Міністерства освіти УРСР протягом 1948–1949 рр. Тут розглядали питання, присвячені «викориненню космополітизму, буржуазного об'єктивізму і формалізму в підручниках і методичній літературі», а потім вже надсилали до Міністра або його заступника [29, арк. 3].

У школах здійснювалася виховна робота на уроках читання, культури усної мови, з розвитку їх мовлення, вивчали роль різних підручників у комуністичному вихованні учнів [30, с. 62]. Не забували й про молодь. Це питання залишалось за міськкомрами, які влаштовували популярні лекції «на наукові, історичні та літературні теми», зустрічі з письменниками, акторами, композиторами, відомими особистостями. Долучалися й до комсомольсько-молодіжних кінофестивалів на кшталт: «Комсомол і молодь в бою і в праці», де демонструвалися і обговорювалися стрічки радянської кінематографії, присвячені комсомолу та участі молоді у радянському будівництві [31, с. 75].

Інститути у структурі Академії наук УРСР мали теж долучитися до цієї справи. Галузеве міністерство давало вказівку на передрук у газеті «Радянська освіта» та журналі «Радянська школа» статей, які з'являлися у журналі «Вопросы философии» і «які викривали суть космополітизму». У підручниках та методичній літературі обов'язково необхідно було віднайти «елементи космополітизму». Педагоги також мали відношення до цього процесу: за ними спостерігали, яким чином ті боролися із виявами «низькопоклонства перед буржуазною культурою Заходу». Партійні бюро проводили ідейно-політичні лекції для комуністів та безпартійних із зазначеного питання [32, с. 42–43].

Поряд із цим долучали літераторів до відповідної діяльності. У Львівському відділенні Спілки радянських письменників України на чергових літературних вечорах письменник М. Пархоменко доповідав про російську літературу за роки «Великої вітчизняної війни», а письменник М. Рудницький читав лекції про поетичну творчість І. Франка, поет-початківець Є. Ремболович читав свої вірші [33, с. 75]. В обкомі КП(б)У відбувалися наради представників інтелігенції м. Львова, на яких обговорювалися питання пропаганди серед населення міста і області щодо індустріалізації регіону [34, с. 75]. Обговорювався зміст і періодичних видань, дописувачами яких були й педагоги. Вони тут читали В. Щурата, М. Рудницького, Б. Беляєва, А. Волощака, О. Грау-Вандмаера [35, с. 70].

На сторінках «Закарпатської правди», «Закарпатської України», «Молодь Закарпаття» знайомилися і використовували у власній діяльності твори Ф. Могіша, Ф. Потушняка, Ю. Бортоша-Кум'ятського. Деякі писали російською мовою: С. Панько, П. Продан та інші [36, с. 76]. Видавництво «Радянська школа» випускала значну кількість літератури, у тому числі і для польських та інших шкіл [37, с. 75]. У видавництві «Радянський письменник» вийшли збірка оповідань С. Голованівського «Крапля крові», історична повість І. Єрофєва «Олекса Довбуш», збірка гуморесок Ю. Мокрієва «Веселий салют», оповідання Ю. Яновського «Київська соната». «Укрдержвидав» випустив з друку «Конституцію УРСР», «Доповідь товариша Сталіна на VIII Надзвичайному з'їзді Рад», збірку віршів поета П. Дорошка «Дальні заграви», дитячу книжку Н. Забіли «Марина Дмитрівна». У Державному видавництві «Мистецтво» вийшли друком окремими виданнями п'єси І. Тобілевича «Хазяїн» та «Мартин Боруля», перший радянський довідник про історичні місця давнього Львова, його промисловість, комунальне господарство, культурні установи та заклади, історично-мистецькі пам'ятки [38, с. 77].

У виданнях здійснювали рецензування підручників. Зокрема, зміст підручника для 8 класу середньої школи за загальною редакцією дійсного члена АН УРСР О. Білецького, який побачив світ у 1953 р., був спрямований на вивчення літератури засобами розкриття ідейного багатства і художньої сили крашчих творів, розширення їх світогляду, сприяв формуванню «матеріалістичного світогляду та високих моральних якостей радянської людини» [39, с. 53]. Підручник мав бути більш-менш стабільним, розрахований на роки. Його методологічне підґрунтя обумовлювалося марксистсько-ленінським ученням, яке стверджувало, що література є однією із форм суспільної свідомості. У контексті літературознавчих процесів автори керувалися ідеологічними настановами XIX з'їзду КПРС. Книга мала продемонструвати «благодіючий вплив прогресивної російської літератури на українську», особливо у боротьбі з «царизмом, буржуазією і поміщиками». Усна народна творчість тут розглядалася не за жанрами, а за

історичним принципом. Автори уточнили і поглибили матеріал, водночас намагалися уникнути перенавантаження учнів. Тому обсяг книги зменшено до 312 сторінок. Але це все одно значний обсяг матеріалу, який мали опрацювати учні. Вцілому підручник відповідав вимогам до його створення, проте йому бракувало естетичного наповнення, оскільки він переважно ілюстрував зміст до історичних сюжетів радянського соціуму. На сторінках підручника зустрічалися терміни, не зрозумілі для школярів: «лібералізм», «різночинець», «тіара», «романтизм», «реалізм», «сентименталізм», «стиль». Необхідно було усунути розбіжності між підручником і хрестоматією до нього. Критики виступали, що скорочений твір І. Вишенського «Послання до єпископів» без цитат не розкриває теми непохитності українського народу і не піде «за слугами римського папи – уніатами». Відсутній у хрестоматії уривок з «Послання до всіх в лядській землі живущих» [40, с. 54–55].

Центром радянської державної бібліографії була Всесоюзна книжкова Палата у Москві. У 1945 р. вона відзначила свій 25-річний ювілей. За цей час Палата опрацювала 750 тис назв книжок, які виходили в СРСР 111 мовами, 350 тис номерів періодичних видань і 10 млн номерів газет. Палата видавала органи державної бібліографії: «Книжная летопись», «Летопись журнальных статей», «Летопись газетных статей», «Летопись рецензий», «Летопись музыкальной литературы», «Летопись изобразительных искусств», журнал «Советская библиография», у яких друкувалися наукові роботи співробітників Палати та книгознавців СРСР. Палата складала багато різних каталогів, які висвітлювали видання СРСР ще з 1917 р. Вона отримувала обов'язковий екземпляр кожного видання. У пов'язаний період Палата займалася темою «Великої вітчизняної війни» [41, с. 78]. Тобто видавнича справа була досить контрольована та на її розвиток зверталася особлива увага, що було пов'язано із формуванням світогляду не лише підростаючого покоління у школах, а і вцілому населення.

Отже, тоталітарна держава звинувачувала представників різних національних меншин, у тому числі і євреїв, у націоналізмі, відході їх або несприйнятті офіційного бачення розвитку суспільства за класовим принципом. Сама система страждала від штучно створеної або реальної ксенофобії та боротьбою із інакшістю у різних сферах життя та у різних формах, що виявлялися у них. Євреїв звинувачували у шпигунстві на користь США, антирадянській агітації та діяльності [42, с. 38–47]. Серед методів боротьби із єврейською творчою та науковою інтелігенцією були кримінальне (більшість із них були розстріляні, інші – засуджені до багатьох років виправних таборів), адміністративне переслідування, практика подвійного засудження, виключення з партії та публічне глузування. Видавнича діяльність залишалася однією із основних, на яку звертала влада, розуміючи її вплив на свідомість своїх громадян. Перспективою нашого дослідження може стати вивчення питання забезпечення підручниками учнів шкіл УРСР другої половини ХХ ст.

Література:

1. Українська асоціація юдаїки. URL: <https://uajs.org.ua/uk/home/pro-nas> (дата звернення: 10.02.2023).
2. Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: їх чисельність і розміщення. *Український історичний журнал*. 1991. № 6. С. 56–68.
3. Даниленко В.М. Єврейське питання. *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси* / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. ; відповід. ред. В.А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. 952 с.
4. Сірук Наталія. Політико-ідеологічні кампанії в культурно-науковому житті України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: філософія, соціологія, політологія*. 2012. Том 3. № 22. С. 112–117. URL: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/94/120> (дата звернення: 11.02.2023).
5. Кунцевська О. До питання тяглості побутової культури євреїв Києва (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.). *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2009. Вип. 6. С. 319–333. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/khud_kult_2009_6_29 (дата звернення: 11.02.2023).
6. Данилів Н. Ухвалення поправки Джексона-Веніка як реакція заборони еміграції євреїв з СРСР. *Емінак*. 2016. № 1(1). С. 99–104. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2016_1\(1\)_17](http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2016_1(1)_17) (дата звернення: 09.02.2023).
7. Безаров О. Репресії проти євреїв Чернівецької області у 1948–1953 роках. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2020. № 1. С. 38–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hjufcnu1_2020_1_6 (дата звернення: 08.02.2023).
8. Сірук Наталія, Марківська Людмила. Цензура як засіб ідеологічного контролю в УРСР (20 – 50-ті роки ХХ століття). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип 27. Том 5. С. 10–15.
9. Про космополітизм в школах області січень – лютий 1949 р. // Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. Р. 311. Оп. 1. Спр. 11.
10. Голованівський Сава Овсійович (1910–1971) – український радянський письменник // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР. Ф. 404. Оп. 1. Спр. 512/3.
11. Шаховський Семен Михайлович (1909–1984) – український радянський літературознавець // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР. Ф. 827. Оп. 2. Спр. 2545/3.
12. Про космополітизм в школах області січень – лютий 1949 р. // ДАКО. Ф. Р. 311. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 5.

13. Єврейський поет Лев Квітко. URL: <http://nbuv.gov.ua/node/2649> (дата звернення: 07.02.2023).
14. Давид Гофштейн. URL: <https://eleven.co.il/jewish-literature/in-yiddish/11289/> (дата звернення: 08.02.2023).
15. Ривкіна Г. А. Давид Гофштейн (1889–1952) поет, перекладач, громадський діяч. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4425> (дата звернення: 09.02.2023).
16. Про космополітизм в школах області січень – лютий 1949 р. // ДАКО. Ф. Р. 311. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 6.
17. Леонід Первомайський (1908–1973). З великого болю. URL: <http://slovoprosvity.org/2012/09/18/leonid-pervomayskuu-1908-1973-z-velyko-ho-b/> (дата звернення: 09.02.2023).
18. Голованівський Сава Овсійович (1910–1971) – український радянський письменник // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР. Ф. 404. Оп. 1. Спр. 512/3. Арк. 1.
19. Лісняк К. «Я вірив, що ворог тебе не поборе...». URL: <http://www.karpenkokarymuseum.kr.ua/pkar95-01.html> (дата звернення: 05.02.2023).
20. Голованівський Сава Овсійович (1910–1971) – український радянський письменник // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР. Ф. 404. Оп. 1. Спр. 512/3. Арк. 2.
21. Гавриляк Іван. Яка країна, така й література. URL: <https://glavcom.ua/amp/columns/sborshevsky/jaka-krajina-taka-j-literatura-875996.html> (дата звернення: 05.02.2023).
22. Алігер Маргарита Йосипівна. URL: <http://surl.li/euwbjk> (дата звернення: 05.02.2023).
23. Про космополітизм в школах області січень – лютий 1949 р. // ДАКО. Ф. Р. 311. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 6.
24. Мартич Юхим Маркович. URL: <https://esu.com.ua/article-63942> (дата звернення: 04.02.2023).
25. Про космополітизм в школах області січень – лютий 1949 р. // ДАКО. Ф. Р. 311. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 7.
27. Там само. Арк. 41.
28. «Ніч страчених поетів». URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/17/160021/> (дата звернення: 09.02.2023).
29. Про космополітизм в школах області січень – лютий 1949 р. // ДАКО. Ф. Р. 311. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 3.
30. Книжкові новини. *Радянська школа*. 1954. № 5. С. 62.
31. Хроніка *Радянський Львів. Літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал. Орган Львівської організації радянських письменників України*. 1945. № 5-6. С. 75.
32. Про космополітизм в школах області січень – лютий 1949 р. // ДАКО. Ф. Р. 311. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 42–43.
33. Хроніка. *Радянський Львів*. 1945. № 5-6. С. 75.
34. Хроніка. *Радянський Львів*. 1945. № 5-6. С. 75.
35. Хроніка. *Радянський Львів*. 1945. № 5-6. С. 70.
36. Хроніка. *Радянський Львів*. 1945. № 5-6. С. 76.
37. Хроніка. *Радянський Львів*. 1945. № 5-6. С. 77.
38. Нові книжки. *Радянський Львів*. 1945. № 5-6. С. 77.
39. Пономаренко Є.Г. Білецький О.І., Волинський П.К. Українська література. Підручник для 8 класу середньої школи. За загальною редакцією дійсного члена АН УРСР О. Білецького. Видання сьоме. Редактор А.С. Василенко. Київ: «Радянська школа», 1953. 312 стор. *Радянська школа*. 1954. № 3. С. 53.
40. Пономаренко Є.Г. Білецький О.І., Волинський П.К. Українська література. Підручник для 8 класу середньої школи. За загальною редакцією дійсного члена АН УРСР О. Білецького. Видання сьоме. Редактор А.С. Василенко. Київ: «Радянська школа», 1953. 312 стор. *Радянська школа*. 1954. № 3. С. 54–55.
41. Хроніка *Радянський Львів*. 1945. № 5-6. С. 78.
42. Безаров О. Репресії проти євреїв Чернівецької області у 1948–1953 роках. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2020. № 1. С. 38–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hjyfcnu1_2020_1_6 (дата звернення: 09.02.2023).